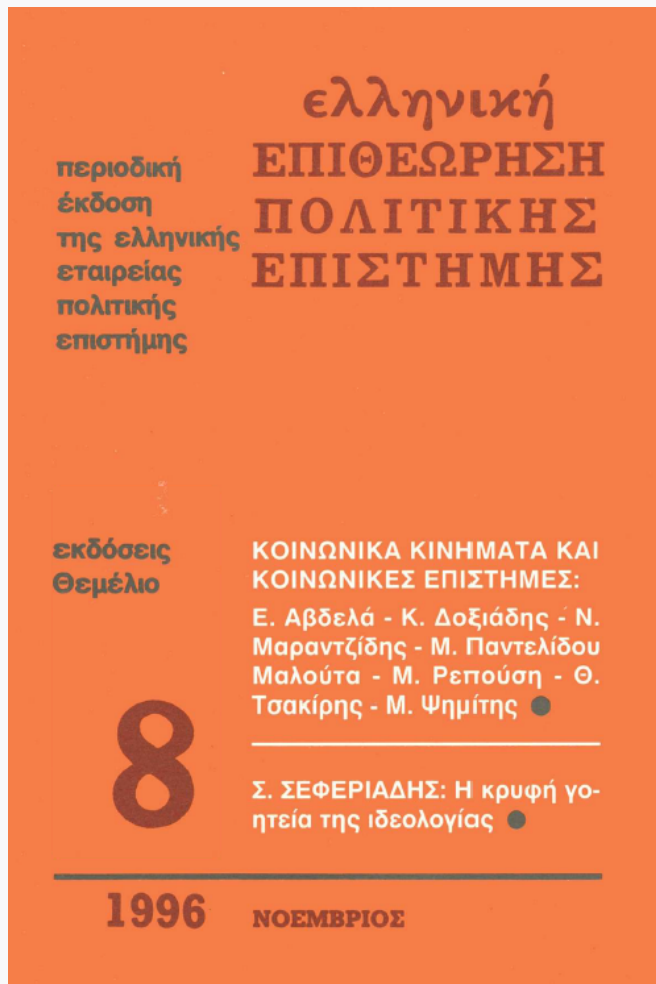

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 8, Αρ. 1 (1996)

Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας. Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος

Σεραφείμ Σεφεριάδης

doi: [10.12681/hpsa.15245](https://doi.org/10.12681/hpsa.15245)

Copyright © 2017, Σεραφείμ Σεφεριάδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σεφεριάδης Σ. (2017). Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας. Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8(1), 191–217.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15245>

Η ΚΡΥΦΗ ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ:
ΑΝΤΙ-ΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ
ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Το άγος της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας (φαινόμενο παλιό όσο και η ίδια η ιστορία, αλλά που γνωρίζει κατευθυνόμενες εξάρσεις ευθέως ανάλογες των συγχρονικών αδιέξοδων του χώρου παραγωγής της) αποτελεί πρόβλημα ιδιαίτερα ακανθώδες, που δεν μπορεί ασφαλώς να αντιμετωπιστεί επαρκώς με αφορισμούς και περιστασιακά φληναφήματα. Η αυταπόδεικτη υποχρέωση για αντίσταση στη λαίλαπα του μυθολοιητικού εκχυδαϊσμού του παρελθόντος –ας μην αμφιβάλλουμε: για πολιτική χρήση στο παρόν και το μέλλον– απαιτεί συνεχή, κοπιώδη, και συγκροτημένη προσπάθεια. Όμως, ενώ το εγχείρημα είναι ονομαστικά κρυστάλλινο, στην πρακτική του ιστοριογραφικού και κοινωνικο-επιστημονικού έργου οι ρόλοι των επιστημονικών υποκειμένων του και των ιδεολογικά ιδιοτελών τους αντιπάλων συγχέονται συχνά: ποιος απειλεί και ποιος αμύνεται; Ποιος παράγει ιδεολογία και ποιος θεωρία;¹

* Ο Σεραφείμ Σεφεριάδης είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Columbia University.

1. Αν και συχνά μας διαφεύγει, ο διαχωρισμός ανάμεσα στους δύο όρους («ιδεολογία» και «θεωρία») είναι καθοριστικής σημασίας. Αν εξαιρέσουμε την πλέον διαδοσμένη, αλλά χαμηλής εννοιολογικής έντασης, χρήση της «ιδεολογίας», που υπονοεί απλώς «συστήματα πεποιθήσεων και ιδεών», ο όρος αυτός αναφέρεται στη εσοκευμένη μυθολοιητική αναπαράσταση της πραγματικότητας, συνεπώς στη συγκάλυψη της. Από την άλλη πλευρά, «θεωρία» σημαίνει «οποιοδήποτε σώμα συστηματικά συναφών γενικεύσεων επεξηγηματικού χαρακτήρα». Εννοείται ότι, για να είναι αποδεκτές, οι γενικεύσεις αυτές πρέπει πάντα να υπόκεινται στον έλεγχο της επαλήθευσης. Μια και οι στιγμές της είναι εν δυνάμει άπειρες, η διαδικασία επαλήθευσης δεν είναι ποτέ οριστική. (Έτσι, σύμφωνα με τον Popper, στην πρακτική των κοινωνικών επιστημών ο έλεγχος της επαλήθευσης συχνά ταυτίζεται με τη μη-διάψευση). Συνέπεια των παραπάνω είναι ότι ενώ η ιδεολογία επείγεται να περιορίσει τους ορίζοντες της εμπειρικής έρευνας, η θεωρία μπορεί να υπάρξει μόνο χάρη στην έρευνα, της οποίας συχνά αποτελεί βασικό κίνητρο και προϋπόθεση. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. και Giovanni Sartori, «Guidelines for concept analysis», στο Giovanni

Ο βασικός λόγος για τη σύγχυση αυτή απορρέει από το ότι η πλέον προσοδοφόρος, και φυσιολογικά προσφιλής, μέθοδος ιδεολογικής χρήσης, συνίσταται στην αξιωματική αυτοανάδειξη των λειτουργιών της σε επιστημονικούς τιμητές. Τα παραδείγματα από την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο είναι άφθονα,² όμως δεν είναι εδώ ο χώρος για να συζητηθούν διεξοδικά. Περισσότερη σημασία έχει να επιμείνουμε σε κάποιες από τις μορφές που η πρακτική αυτή παίρνει στον ενδο-επιστημονικό διάλογο. Αν και, προφανώς, οι πολιτικές ιδιότητες κάθε άλλο παρά ελλείπουν από τις ακαδημαϊκές διενέξεις, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις εκείνες όπου θεωρητικά απαίδευτοι, αν και όχι πάντα νεοφώτιστοι, επιστημονικοί θεράποντες προβαίνουν σε ιδεολογικές παραχαράξεις ασυνείδητα, με ζήλο συχνά ανάλογο της άγνοιάς τους. Όπως συμβαίνει και στις καθαντό πολιτικές διενέξεις, το αποτέλεσμα είναι το παλιό και ιδεολογικό να παρουσιάζεται ως καινούριο και «επιστημονικό». Έτσι ή αλλιώς, όμως, η σύγχυση που προκαλείται είναι τεράστια και απειλεί ευθέως τόσο το ιστοριογραφικό έργο όσο και αυτό των κοινωνικών επιστημών.

1. Η ΑΦΟΡΜΗ

Σε πρόσφατη οργίλη αντιβολή του, ο Πέτρος Πιζάνιας (ΠΠ) ξεκινά προσπαθώντας να τονίσει την αυταπόδεικτη αλήθεια ότι η επιστημονική ανάλυση πρέπει να λειτουργεί απαλλαγμένη από ιδεολογικές παραωπίδες.³

Sartori (επιμ.), *Social science concepts: a systematic analysis*, Sage Publications, Beverly Hills-Λονδίνο-New Dehli, 1984, σ. 15-85 (το παράθεμα σ. 84).

2. Ενδεικτικά, θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί στις περιπλοκές του «Μακεδονικού», στον επιστημονικοφανή εκφетиχισμό των αρχών της κυρίαρχης εκδοχής της ευρωπαϊκής ενοποίησης (την ώρα μάλιστα που αυτές αμφισβητούνται επιτακτικά στις κοιτίδες τους), όπως και του βουλευσιοκρατικού και απολίτικου «εκσυγχρονισμού». Στο διεθνές επίπεδο, αρκεί ίσως να θυμηθεί κανείς τις δοξασίες περί του «τέλους της Ιστορίας», και την περισπούδαστη διοχέτευση νεοφιλελεύθερων «κανιβαλικών ισορροπιών» ως νομοτελειακά αναγκαιών και αξεπέραστων κοινωνικών μορφών (σύμφωνα με την καυστική ορολογία του Κ. Τσουκαλά, *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991).

3. Π. Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορι-

Όμως, ο τρόπος με τον οποίο καταθέτει τις επιστημονικές του προθέσεις είναι επικίνδυνα πρωτόλειος και, ως εκ τούτου, παραπλανητικός. Συγκεκριμένα, στα πλαίσια κάποιων έμμεσων αναφορών του στη θεωρία της γνώσης, αντιδιαστέλλει απολύτως την «καθαρή πραγματικότητα» (όπως λέει με αμίμητο ύφος: την «πραγματικότητα ως πραγματικότητα» σ. 156) με την απεικόνισή της, ενώ είναι παγκοίως αποδεκτό, ήδη από τη δεκαετία του 1970 –πιθανώς με τη γραφική εξαίρεση των χυδαίων νεο-Μπεϊκονιστών– πως «καθαρή πραγματικότητα» δεν υπάρχει. Η θέση ότι η «πραγματικότητα» υφίσταται *an sich und für sich*, και απλώς εμπίπτει στην αντίληψή μας με αδιαμεσολάβητο τρόπο έχει εύστοχα χαρακτηριστεί ως «μνημειώδης αφέλεια».⁴ Αντ' αυτού, οι παρατηρήσεις που κάνουμε και οι πληροφορίες που συλλέγουμε καθ' οδόν προς την απόδοση αυτού που αποκαλούμε «πραγματικότητα», υφίστανται κατ' ανάγκη την επεξεργασία εννοιών, οι οποίες, άλλωστε, κάνουν δυνατό και το εγχείρημα της συλλογής τους. Το ότι οι έννοιες αυτές αναγκαστικά αντανακλούν και το αξιακό πλαίσιο αναφοράς του δημιουργού τους δεν αποτελεί πρόβλημα, αρκεί να υπάρχει φροντίδα ώστε η σχέση ανάμεσα στα δύο να καθίσταται όσο το δυνατόν διανυγέστερη (για να διευκολύνεται έτσι και η κριτική).

Και με τις επισημάνσεις αυτές κατά νου, πάντως, το αίτημα της επιστημονικής αμεροληψίας παραμένει. Και αυτό αποτελεί ευτύχημα, μια και οι αντιπαραθέσεις που προκαλούνται αναφορικά με τους προσφορότερους τρόπους υλοποίησής της τροφοδοτούν όλο και γονιμότερες τάσεις. Ο ΠΠ, όμως, θεωρεί ότι στη μεταπολιτευτική ελληνική ιστοριογραφία και τις κοινωνικές επιστήμες ανάλογη αισιοδοξία δε δικαιολογείται, αφού μερικά, αν όχι τα πλείστα, επιστημονικά υποκείμενα είναι πρόθυμα –έναντι αδρών ανταλλαγ-

κής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7 (Μάρτιος 1996): εφεξής, οι παραπομπές από αυτό το άρθρο σε παρένθεση μέσα στο κείμενο.

4. Giovanni Sartori - Fried W. Riggs - Henry Teune, *Tower of Babel; on the definition and analysis of concepts in the social sciences*, International Studies Association, Occasional Paper No. 6, Pittsburg, Pennsylvania 1975, σ. 14. Ανάλογη άπιστοροφή απέναντι στη «χονδροειδή διπολικότητα πολιτικής ιδεολογίας/κοινωνικής επιστήμης», όπως την εκφέρει ο ΠΠ, εκφράζει και η Γεωργία Πετράκη στο δικό της σχολιασμό του άρθρου του: «Η ανταρχικότητα διά της επιστήμης», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 23, Παρασκευή 7 Ιουνίου 1996, σ. 38-39. Για μια εκτενή ανασκευή των αρχών του χυδαίου εμπειρισμού από τη σκοπιά του ερευνητή στις κοινωνικές επιστήμες, βλ., π.χ., R.T. Holt - J.E. Turner (επιμ.), *The methodology of comparative research*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1970, κεφ. 2.

μάτων– να απαλλοτριώσουν «αυτομάτως και σε βαθμό σχεδόν απόλυτο» την κριτική τους σκέψη, καθιστάμενα έτσι υποχείρια ιδεολογικών επιταγών: έτσι βέβαια, «χάνουν από την επιστημονική τους υπόσταση, αλλά κερδίζουν την [πανεπιστημιακή;] θέση» (σ. 160).

Σε αδρές γραμμές η εικόνα αναδύεται συναρπαστική και το σενάριο ευλογοφανές, ειδικά σε ό,τι αφορά την υλική διάσταση των τεχταινομένων, την οποία ο συγγραφέας σπεύδει εξαρχής να υπογραμμίσει. Ποιοι όμως είναι οι πρωταγωνιστές; Είναι κατ' αρχήν «μια σειρά κοινωνιολόγων», που περιλαμβάνει τους Κ. Τσουνκάλα, Ν. Μουζέλη, και Κ. Βεργόπουλο· μια σειρά ιστορικών όπως ο Γ. Κορδάτος, ο Κ. Μοσκόφ, η Κ. Αρώνη-Τσίχλη, ο Ν. Ψυρούκης, ο Χ. Χατζηιωσήφ, και ο Α. Λιάκος· μια σειρά χρονογράφων και ερασιτεχνών ιστορικών όπως οι Χ. Βραχνιάρης, Γ. Γιάνναρης, και Δ. Λιβιεράτος· και τέλος μια σειρά «νέων ζηλωτών» (προφανώς σε ρόλο κομπάρσου) όπως ο υποφαινόμενος και η Ch. Vitsilakis-Soropiatis. Αλλά υπό ποίαν έννοια; Μα διότι, παρά τις όποιες επί μέρους διαφορές τους, όλοι από κοινού απέχουν από την «κριτική αξιολόγηση των ιστορικών πηγών [...] [με αποτέλεσμα] να υιοθετούν την απεικόνιση της πραγματικότητας που διαμορφώνουν οι κυρίαρχες απόψεις της κάθε εποχής και κοινωνίας και μάλιστα την καλύτερη, την πλέον ανώδυνη άρα και την πλέον μυθευτική εκδοχή της» (σ. 167). Ποιες είναι όμως οι «κυρίαρχες απόψεις»; Πολύ απλά είναι η «παλαιο-κομμουνιστική ερμηνεία» (που, ειρήσθω εν παρόδω, συνυπάρχει αρμονικά –ως «κυρίαρχη»– με την εθνικιστική!), που χρησιμοποιεί τη θεωρία του Immanuel Wallerstein περί κέντρου και περιφέρειας ως Δούρειο Ίππο, προφανώς για να αλιεύει συνοδοιπόρους. Το μόνο παρήγορο σημείο είναι ότι υπάρχει ο ίδιος ο συντάκτης της αντιβολής, και κάποιες «πολλαπλασιαζόμενες ευτυχώς νησίδες» επιστημονικής αντικειμενικότητας, που δύστυχώς δεν κατονομάζονται (σ. 174).

Βέβαια, το σκεπτικό και η εκφορά του κατηγορητηρίου, όπως και το ιλιγγιώδες εύρος του καταλόγου υπόπτων, εκτρέπουν απρόσμενα το σενάριο από το πνεύμα του αστυνομικού μυστηρίου σ' εκείνο της μαύρης κωμωδίας (αν δεν πρόκειται για παρωδία). Επί πλέον, το κείμενο επιβαρύνεται με δύο αλλά χαρακτηριστικά: αφενός το έντονα αποφαντικό ύφος και τον «ασυνήθιστα για τον επιστημονικό δημόσιο διάλογο υβριστικό τόνο» του συγγραφέα,⁵

5. Που επισημαινονται με εύλογη δυσφορία από τη Γ. Πετράκη, ό.π., σ. 38.

και αφετέρου το γεγονός ότι, παρά τη θορυβώδη προσήλωσή του στην επιστημονική δεοντολογία, ο ΠΠ προφανώς αγνοεί τμήμα των εργασιών που κρίνει, επομένως δεν μπορεί να αποφανθεί και για την όποια (μεγαλύτερη, μικρότερη ή ανύπαρκτη) χρηστική τους αξία. Κι όμως το επιχειρεί (υποσημείωση αρ. 15, σ. 169). Συγκεκριμένα, λογοκλέπτοντας μια βιβλιογραφική παραπομπή από το άρθρο μου, αναπαράγει αυτούσιο και ένα τυπογραφικό λάθος που εμφανίζεται στη «Βιβλιογραφία» (όχι όμως και στις συναφείς υποσημειώσεις)⁶—όπου ένα μικρής αξίας βιβλίο του Χρ. Βραχνιάρη για τις κινητοποιήσεις των Θεσσαλών αγροτών στην καμπή του αιώνα⁷ αποδίδεται στον αρκετά πιο ενημερωμένο Γ. Γιάνναρη, που όμως ιστορεί τους σχηματισμούς του φοιτητικού κινήματος.⁸

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να σταματήσει εδώ αναμένοντας προσφορότερη αφορμή για αντίλογο. Όμως, η σπάνις ουσιαστικού διαλόγου στις ελληνικές κοινωνικές επιστήμες, και η βαθύτερη σημασία ορισμένων παραποιήσεων—και ενδεχομένως παρανοήσεων—του ΠΠ δίνουν πιστεύω, αφορμή για γόνιμη αντιπαράθεση. Αν και συχνά, διαμέσου των γραμμών, θίγονται δύο τάξεων ζητήματα που άπτονται: (α) του γενικού χαρακτήρα θεωρητικών εγχειρημάτων, και (β) της συγκεκριμένης μελέτης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

2. Ο ANTI-ΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Εδώ και περίπου μια δεκαετία, ο ΠΠ (και, εμμέσως, όχι μόνον αυτός) επιχειρηματολογεί ότι η υιοθέτηση της θεωρίας κέντρου-(ημι-)περιφέρειας αναπόφευκτα οδηγεί στη φυγή από την «ανάλυση των συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής, όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά»:⁹

6. Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6 (Νοέμβριος 1995), υποσημείωση αρ. 45, σ. 27, και αρ. 135, σ. 68; εφεξής, οι παραπομπές από αυτό το άρθρο σε παρένθεση μέσα στο κείμενο.

7. Με τον πομπώδη τίτλο: *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988.

8. *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία, Τόμος Α': Από το Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή*, Εκδόσεις Το Ποντίκι, Αθήνα 1993.

9. Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία: Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων*, τόμ. 11 (1987), σ. 258.

«η θεωρία για το κέντρο και την περιφέρεια δεν ασχολήθηκε με τα ιδιαίτερα θεμελιακά χαρακτηριστικά της κάθε περιφερειακής κοινωνίας» (σ. 162). Τίποτε δεν απέχει περισσότερο από την πραγματικότητα. Όπως και ο ίδιος παραδέχεται σε ανύποπτο χρόνο (και με έκδηλα συναισθήματα ενοχής), τα έργα των πρώτων «μεταπολιτευτικών κοινωνιολόγων», παρά τις όποιες –ενίοτε σοβαρές– αδυναμίες τους, «διεύρυναν τόσο τα θεματικά ενδιαφέροντα όσο και το χρονολογικό ορίζοντα της ελληνικής ιστορίας [...] σε θέματα άγνωστα ή παραμελημένα από τους ιστορικούς» (υποσημείωση αρ. 3, σ. 161). Αυτό όμως δε συνέβη τυχαία. Συνέβη ακριβώς επειδή οι εν λόγω μελετητές συνδιαλέγονταν, κατά τεκμήριο δημιουργικά, με τη θεωρία, και πάντως όχι για το αντίθετο.

Ποιος είναι όμως ο ρόλος και ποια η χρηστική αξία της μακροθεωρίας¹⁰ (π.χ., κέντρο-περιφέρεια, το υπόδειγμα των Lipset-Rokkan για τη συστηματική μελέτη των κοινωνικών διαιρετικών τομών, τα ερμηνευτικά μακροϊστορικά σχήματα των Barrington Moore, Alexander Gerschenkron, Albert O. Hirschman και Fernando Henrique Cardoso για τις πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις της ύστερης εκβιομηχάνισης,¹¹ στα οποία στηρίζονται εν πολλοίς οι

10. Για μια συνολική φιλοσοφική θεώρηση του χαρακτήρα τέτοιου είδους θεωρητικών εργασιμάτων (που ένας από τους προνομιακούς τους τόπους είναι η θεωρία της ιστορίας), βλ. Quentin Skinner (επιμ.), *The return of grand theory in the human sciences*, Cambridge University Press, Cambridge 1986 (όπου και πλούσια βιβλιογραφία, σ. 199-211).

11. Αναφέρομαι ενδεικτικά στα: Alexander Gerschenkron, *Economic backwardness in historical perspective*, Harvard University Press, Cambridge 1962· Barrington Moore Jr., *Social origins of dictatorship and democracy: lord and peasant in the making of the modern world*, Beacon Press, Boston, 1966 (ελληνική έκδοση: *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας: αγρότες, γαιοκτήμονες, εργάτες, αστοί και διανοούμενοι στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου*, Κάλβος, Αθήνα, 1984)· Martin Seymour Lipset - Stein Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction», στο Lipset-Rokkan (επιμ.), *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives*, Free Press, Νέα Υόρκη 1967· Albert O. Hirschman, *A bias for hope: essays on development and Latin America*, Yale University Press, New Haven 1971 (ειδικά, σ. 91-114)· και Fernando Henrique Cardoso - Enzo Faletto, *Dependencia y desarrollo en América Latina*, Siglo Veintiuno Editores, SA, Mexico City 1971. Μια συνοπτική διατύπωση των θεμελιακών εννοιών της θεωρίας κέντρου-περιφέρειας αποτελεί το άρθρο του Immanuel Wallerstein, «The rise and future demise of the world capitalist system: concepts for comparative analysis», *Comparative Studies in Society and History*, Σεπτέμβριος 1974, σ. 387-415. Οι πιο πρόσφατες επεξεργασίες του ίδιου συγγραφέα αποτυπώνονται στο έργο του *After Liberalism*, The New Press, Νέα Υόρκη 1995.

κατοπινές θεωρητικές συνθέσεις του Ν. Μουζέλη, κ.ά.) στις κοινωνικές επιστήμες;

Το πρώτο σημείο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, οι θεωρίες αυτές συνίστανται από έννοιες που πλάθονται σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης. Έννοιες, δηλαδή, οι οποίες, σύμφωνα με την παραδειγματική ανάλυση του Giovanni Sartori, (πρέπει) να διακρίνονται για την ευρεία νοηματική τους συμπαραδήλωση [*connotation*], που με τη σειρά της επιτυγχάνεται με τη μείωση του αριθμού των καθοριστικών τους ιδιοτήτων στα απολύτως απαραίτητα [*minimal definition*].¹²

Η πρόταση, λ.χ., ότι «μια χώρα είναι ημι-περιφερειακή» σε καμιά περίπτωση δε διεκδικεί για τον εαυτό της δυνατότητα απόδοσης και επεξήγησης ολόκληρου του φάσματος των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών της χαρακτηριστικών (περισσότερο απ' ό,τι ο χάρτης μιας χώρας μάς αποτυπώνει και την αρχιτεκτονική των οικισμών της). Στρέφει όμως την προσοχή μας σε στοιχεία τα οποία, σύμφωνα με τη θεωρία, έχουν δομική βαρύτητα, συνεπώς δημιουργούν και το πλαίσιο εντός του οποίου επί μέρους παράγοντες διαδραματίζουν το ρόλο τους (π.χ. το ότι η διαδικασία εκβιομηχάνισης μιας περιφερειακής χώρας συντελείται στο φόντο ενός αρνητικού πλέγματος διεθνών ευκαιριών). Συναφώς, η πρόταση, λ.χ., ότι η Ελλάδα και η Ισπανία είναι αμφοτέρως «χώρες της ημι-περιφέρειας» εξαιτίας της συγκεκριμένης άρθρωσής τους στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ασφαλώς και δεν τις εξομοιώνει καθόλα, όπως δεν εξομοιώνονται και δύο άνθρωποι που ομαδοποιούνται εξαιτίας της συμμετοχής τους σε κάποια κοινωνική ομάδα. Ο λόγος της κοινής τους ταξινόμησης απορρέει από τη θεωρητική θέση ότι αυτή η κοινή ιδιότητα (η ημι-περιφερειακή άρθρωση) επιτρέπει σημαντικές επεξηγηματικές υποθέσεις και για τις δύο, ανεξαρτήτως των μεγάλων μεταξύ τους διαφορών (π.χ. στις δομές γαιοκτησίας), που όμως και αυτές διατυπώνονται σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης (π.χ., ότι η περιφερειακή άρθρωση δημιουργεί μηχανισμούς που αποτρέπουν την απρόσκοπτη εκβιομηχάνιση, και

12. G. Sartori, ό.π. Για να είναι αντίθετα επαρκείς οι ορισμοί εμπειρικών/ερευνητικών εννοιών, πρέπει να διακρίνονται για τον υψηλό αριθμό των καθοριστικών τους ιδιοτήτων, κάτι που μειώνει τη νοηματική τους συμπαραδήλωση και συνακόλουθα επιτυγχάνει χαμηλό αριθμό σημαινόμενων. Συναφώς, ενώ σφάλμα των θεωρητικών εννοιών είναι η ασάφειά τους (η πολυσημία του νοήματός τους), η βασική αδυναμία των εμπειρικών είναι η ανεπαρκής υποδήλωση [*denotation*].

άλλους που συντείνουν στην πλημμελή θεσμοθέτηση του κοινοβουλευτισμού).

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας/δεκαπενταετίας, η χρήση αφηρημένων εννοιών για τη δημιουργία γενικής θεωρίας, *cum* το ίδιο το μακρο-θεωρητικό εγχείρημα, υφίστανται εντεινόμενη πολεμική στη βάση της εγγενώς χαμηλής τους ικανότητας να προβλέψουν και να εξηγήσουν επί μέρους εξελίξεις, ή να αποδώσουν επαρκώς όλα τα συναφή χαρακτηριστικά των φαινομένων τα οποία διαπραγματεύονται. Όμως η κατηγορία, την οποία οι διακινητές της συχνά αρέσκονται να αποκαλούν «κριτική κατά του αναγωγισμού», είναι άδικη και ανυπόστατη. Γιατί, ασφαλώς, οι μακρο-θεωρίες επιδιώκουν και αυτό, αλλά μόνο δευτερευόντως και περιθωριακά. Η κύρια μορφή «επεξηγήσεων» στις οποίες στοχεύουν είναι, αντίθετα, γενικού χαρακτήρα, με έμφαση στην απόδοση της δυναμικής μακροχρόνιων τάσεων.¹³ Συνακόλουθα, η βασική τους αξία έγκειται, πρώτον στη σημασιολογική ταξινόμηση του εμπειρικού σύμπαντος, και δεύτερον στο ότι μας κατευθύνουν με συγκροτημένο τρόπο, από το αφηρημένο στο ειδικότερο, στη διατύπωση καιρίων ερωτημάτων και υποθέσεων (στη διερεύνηση αυτής κι όχι μιας άλλης μεταβλητής) καθ' οδόν προς τη διατύπωση ενδιάμεσων και μικρο-θεωριών.

Η θεωρία κέντρου-περιφέρειας, για παράδειγμα, δε μας προσδιορίζει εξ ορισμού τι είδους εξάρτηση θα υπάρχει ανάμεσα σε μια μητροπολιτική και μια περιφερειακή χώρα· αν θα είναι αυτή αποικιακή, νεο-αποικιακή, πολιτική ή απλώς οικονομική. Ούτε βέβαια περιλαμβάνει, αν αναγνωσθεί σωστά, νομοτελειακές προτάσεις αναφορικά με ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης (σχέσεις γαιοκτησίας, πολιτικό καθεστώς, δομή της αγοράς εργασίας κτλ.). Καθώς όμως μας επισημαίνει το γεγονός της άνισης άρθρωσης των χωρών αυτών στο παγκόσμιο σύστημα –συνεπώς μας αποκλείει το ενδεχόμενο της ισότιμης συμμετοχής τους, που κάποτε θεωρούνταν περίπου αυτονόητη– μας καθοδηγεί στο να *διατυπώ-*

13. Είναι, μάλιστα, χρήσιμο να επισημανθεί ότι τέτοιες «τάσεις» συχνά διαφεύγουν της άμεσης εμπειρικής παρατήρησης, μια και επικαλύπτονται από πλειάδα άλλων στοιχείων της συναφούς πραγματικότητας. Αυτό όμως δεν τις κάνει λιγότερο υπαρκτές, ούτε και αποτελεί τεκμήριο για το ότι η ανακάλυψή τους δεν είναι χρήσιμη. Μια εξαιρετική διατύπωση της χρηστικής αξίας αυτών των εγχειρημάτων, γίνεται από τον Charles Tilly, *Big structures, large processes, huge comparisons*, Russel Sage Foundation, Νέα Υόρκη 1985.

σοιμε συναφείς υποθέσεις, και κατόπιν να τις διερευνήσουμε στη βάση της συγκεκριμένης ιστορικής εμπειρίας της κάθε χώρας, *per genus et differentiam*, για κάθε είδος χωριστά και, κυρίως, διαφορετικά. Τα ερωτήματα που τίθενται έτσι κατά τη μελέτη της κεντρικά αρθρωμένης Βρετανίας, λ.χ., είναι διαφορετικά από εκείνα που διερευνούνται στη μελέτη της περιφερειακής Πολωνίας. Ένα από τα πολλά πλεονεκτήματα είναι ότι, με αυτόν τον τρόπο, η επισήμανση επί μέρους ομοιοτήτων χωρών ή κοινωνικών φαινομένων που ανήκουν σε διαφορετικά είδη, δεν απειλεί να ακυρώσει θεμελιακές διαφορές. Το γεγονός, π.χ., ότι τόσο η Γαλλία όσο και η Ελλάδα είχαν κατά το 19ο αιώνα πολυάριθμα στρώματα μικροϊδιοκτητών, δε θα μας αποκρύψει το ότι ενώ η μία χώρα είχε εκβιομηχανισθεί, η άλλη δεν είχε.

Είναι δυνατόν η εμπειρική έρευνα να οδηγήσει στη συνέχεια σε διατύπωση ενδιάμεσης θεωρίας για μια σειρά από χώρες που, ενώ έχουν κοινή περιφερειακή ή ημι-περιφερειακή άρθρωση, διαφοροποιούνται στη βάση επί μέρους χαρακτηριστικών. Αυτό ακριβώς κάνει ο Ν. Μουζέλης, λ.χ., όταν επιχειρεί να θεωρητικοποιήσει τις διάφορες μορφές μετάβασης στη «μετα-ολιγαρχική πολιτική» σε μια σειρά από χώρες της ημι-περιφέρειας (Νότια Αμερική-Βαλκάνια-Ελλάδα), στη βάση των διαφορετικών τους βαθμών αστικοποίησης και δομών γαιοκτησίας.¹⁴ Μπορεί κάποιος να διατηρεί επιφυλάξεις για το αποτέλεσμα, όμως το εγχείρημα είναι απόλυτα νόμιμο και συγκροτημένο, ανοίγει ορίζοντες για περαιτέρω εμπειρική έρευνα και γόνιμη διεπιστημονική αντιπαράθεση, και ασφαλώς δεν αποτελεί ένδειξη του ότι ο φορέας του είναι πράκτορας της Κομνφόρμ (ή απλώς θεσιθήρας). Όμως το ζήτημα δεν είναι διόλου κωμικό.

Η επίπτωση όλων αυτών, που πρέπει να προσεχτεί ιδιαίτερα από θεωρητικά ανυποψίαστους ερευνητές, είναι ότι τα δύο επίπεδα ανάλυσης και θεωρητικά εγχειρήματα, το μακρο-θεωρητικό και το σύνεγγες, όχι μόνο δεν είναι αντίθετα και ανταγωνιστικά, αλλά συνδέονται μεταξύ τους με στενή σχέση *συμπληρωματικότητας*: όπου το πρώτο αναγνωρίζει, σηματοδοτεί, και διαμορφώνει το έδαφος για την επιτυχή και θεωρητικά συνειδητή ανάληψη του δεύτερου (κάθοδος της κλίμακας αφαίρεσης), το οποίο με τη σειρά του

14. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

το ελέγχει κριτικά, το συμπληρώνει, και το ολοκληρώνει (άνοδος της κλίμακας αφαίρεσης).¹⁵ Επιγραμματικά, η θεωρητικά πειθαρχημένη υιοθέτηση μιας μακρο-θεωρίας όχι μόνο δεν αποτρέπει τη συγκεκριμένη μελέτη, αλλά δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την πιο πρόσφορη διεξαγωγή της.

Η αδυναμία κατανόησης αυτού του σημείου (συχνά για λόγους κατεξοχήν ιδεολογικούς) έχει οδηγήσει στη μαζική παραγωγή κοινότοπων προτάσεων χαμηλής θεωρητικής εμβέλειας, που όμως δεν επιχειρούν να συμπληρώσουν τις γενικές θεωρίες αλλά να τις αντικαταστήσουν ή, ακόμη χειρότερα, να τις εκτοπίσουν. Η, με τους όρους αυτούς, «ανακάλυψη του πολιτικού» στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, π.χ., θεωρήθηκε ως απόδειξη του «θανάτου», και όχι ευκαιρία για τη συμπλήρωση του «κοινωνικο-οικονομικού»· ενώ η «ανακάλυψη του πολιτισμικού», σε συνδυασμό με τη «γλωσσολογική στροφή», λίγο αργότερα φιλοδόξησε να εκτοπίσει και τα δύο.¹⁶ Η ίδια αδυναμία κατανόησης του ότι το σύνεγγες δεν ανταγωνίζεται αλλά συμπληρώνει το γενικό, χαρακτηρίζει και την πρόσφατη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία της εργατικής τάξης, όπου η σταδιακή μετατόπιση σε αναλυτικά «μικρότερο επίπεδο» σήμανε και τη ρευστοποίηση του «ευρύτερου». Η θέση, για παράδειγμα, ότι η επαρκής ερμηνεία των εργατικών κινητοποιήσεων απαιτεί το συνυπολογισμό ενός ευρύτατου φάσματος παραγόντων –μερικών εντελώς ανεξάρτητων από τη σφαίρα της παραγωγής– θεωρήθηκε

15. Είναι επίσης χρήσιμο να σημειωθεί ότι, η ίδια ακριβώς συμπληρωματικότητα χαρακτηρίζει και τη σχέση ανάμεσα στις αφηρημένες-θεωρητικές έννοιες και τις εμπειρικές: «Οι αφηρημένες έννοιες συχνά υιοθετούνται από τους ερευνητές. Όμως [...] είναι αδύνατο να λειτουργήσουμε χωρίς αυτές. Υποστηρίζεται –σωστά– ότι οι αφηρημένες έννοιες ούτε επαρκούν για τη διεξαγωγή της έρευνας ούτε και επαληθεύονται εύκολα. Ωστόσο, αυτές οι έννοιες μπορούν να έχουν εξαιρετικά σημαντική ευρετική και επεξηγηματική αξία· και πάντως, χρησιμεύουν για σκοπούς χαρτογράφησης και οργάνωσης του [προς έρευνα υλικού] [...] [Διαμαρτυρόμαστε συχνά] για το πόσο προβληματική είναι η σχέση θεωρίας και εμπειρικής έρευνας (και το αντίθετο). Αυτό όμως συμβαίνει [...] επειδή δε γνωρίζουμε πως να κατέλθουμε ή, το αντίστροφο, πως να ανέλθουμε τη συναφή κλίμακα αφαίρεσης [...] δηλαδή να δημιουργήσουμε συγκροτημένους κανόνες μετάβασης (σύνθεσης και ανάλυσης) από το ένα επίπεδο ανάλυσης στο άλλο...» (Sartori, ό.π., σ. 45, 44).

16. Αν η μόδα το φέρει έτσι, ώστε και το «πολιτισμικό» να εκτοπισθεί από το «προσωπικό», τότε ενδέχεται να «ανακαλυφθεί» ότι ούτε η επιστήμη της ιστορίας έχει νόημα ούτε, βέβαια, και οι κοινωνικές επιστήμες. Σ' αυτή την περίπτωση, ο πειρασμός για ομαδική παλινδρόμηση στην κοινή θεολογική μας μήτρα μπορεί και να είναι ακατανίκητος.

και ως απόδειξη της έλλειψης συνάφειας των κοινωνικο-οικονομικών δομών, ενώ η εσωτερική διαστρωμάτωση των εργατικών πληθυσμών (ειδικά των εργαζόμενων σε «μη παραγωγικούς τομείς»), θεωρήθηκε ως ανακάλυψη που αχρήστευσε την έννοια «εργατική τάξη». Έτσι, ενώ η ιστοριογραφία αυτή πράγματι προκάλεσε μια υγιή ευαισθητοποίηση απέναντι στις αμετροέπειες του τελεολογικού λειτούργησμού, έτεινε κι αυτή με τη σειρά της να προβάλλει τις δικές της, μεθοδολογικά ψευδείς, υπερβολές.¹⁷

Επιπλέον, και ακριβώς επειδή η κριτική «χαμηλή δυνατότητα απόδοσης επί μέρους γεγονότων» είναι ουσιαστικά ψευδής, δεν πραγματοποιούμε πρόοδο στο κρίσιμο μέτωπο της επισήμανσης και υπέρβασης των πραγματικών αδυναμιών των γενικών θεωριών.¹⁸ Αντ' αυτού, σημαντικές θεωρίες που, παρά τις όποιες –ενίοτε σοβαρές, αλλά και συχνά ασήμαντες– αδυναμίες τους έχουν συμβάλλει καθοριστικά στον τρόπο που κατανοούμε κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα, ανακηρύσσονται με συνοπτικές διαδικα-

17. Από τη γενική αυτή τάση πρέπει ωστόσο να εξαιρεθούν εργασίες, όπως αυτές που περιλαμβάνονται στον τόμο που επιμελήθηκαν οι Ira Katznelson και Aristide Zolberg, *Working-class formation: nineteenth century patterns in western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1986. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι θεωρητικές επεξεργασίες που περιλαμβάνονται στον πρόσφατο τόμο που επιμελήθηκαν οι Doug McAdam - John D. McCarthy - Mayer N. Zald, *Comparative perspectives on social movements: political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge University Press, Cambridge-New York-Μελβούρνη 1996. Μια πολύ καλή χαρτογράφηση της πορείας της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας της εργατικής τάξης και των αντιπαραθέσεων που τη διατρέχουν, αποτελεί το άρθρο της Έφης Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη στην σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12ος, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σ. 173-204. Στο χώρο της κοινωνιολογίας, μια πρόσφατη επίθεση ενάντια στην έννοια της «τάξης» είναι το βιβλίο των Jan Pakulski - Malcom Waters με το χαρακτηριστικό τίτλο, *The death of class*, Λονδίνο-Thousand Oaks-New Dehli 1996. Για τη γλωσσολογική στροφή, βλ. το άρθρο του Κ. Φουντανόπουλου, «Η γλωσσολογική στροφή στην ιστορία: ορισμένες επισημάνσεις», *Μνήμων*, τόμ. 17, Αθήνα, 1995, σ. 147-161.

18. Μια διεισδυτική προσέγγιση του προβλήματος της υπέρβασης των προβλημάτων των γενικών θεωριών γίνεται από τον Erik Olin Wright (*Classes*, New Left Books, Λονδίνο, 1985 σ. 20-25). Μια πολύ ενδιαφέρουσα πρόσφατη προσπάθεια επίλυσης θεωρητικών προβλημάτων από το χώρο της μακρο-οικονομικής θεωρίας αποτελεί το βιβλίο των Pierre-Richard Agenor - Peter Montiel, *Development macroeconomics*, Princeton University Press, Princeton 1996. Διαπιστώνοντας αδιέξοδα τόσο στο νεοκλασικό όσο και στο «αναπτυξιακό» μοντέλο, οι συγγραφείς επιχειρούν μια θεωρητικά πειθαρχημένη σύνθεση στο επίπεδο της γενικής θεωρίας.

σιές «ξεπερασμένες» ή «νεκρές», χωρίς βεβαίως να αναπληρώνονται με νέες. Όπως είναι φυσικό, το γνωσιολογικό κενό τείνει να πληρωθεί με αγοραία ανορθολογικές, ευθέως ιδεολογικές επικλήσεις σε μεταφυσικού ή *Gestalt* τύπου έννοιες (π.χ., η ιδιαιτερότητα της φυλής, πρβλ. τις ατέρμονες συζητήσεις για την ουσία και το «πραγματικό νόημα της ελληνικότητας» κτλ.), ή με φυγή προς την επιστημολογία ή, συχνά, και την οντολογία των υπό εξέταση φαινομένων.

Γνώριμο, επίσης, χαρακτηριστικό της αντι-θεωρητικής πρακτικής είναι ότι συχνά εκφέρεται και ως δήθεν αντιπαλότητα της επιστήμης της ιστορίας προς τις κοινωνικές επιστήμες (ιδιαίτερα τις συγκριτικές). Η επισήμανση του αναχρονιστικού χαρακτήρα αυτού του αφελούς ιστορικισμού είναι μάλλον περιττή, έχει όμως σημασία να τονιστεί ότι η υιοθέτησή του έχει ευθέως ιδεολογικά αποτελέσματα, καθώς οδηγεί μεσο/μακροπρόθεσμα στην υπερτροφική ανάπτυξη «εθνικών ιστοριογραφιών». Καθώς αυτές χαρακτηρίζονται από μια παντελή έλλειψη της συγκριτικής διάστασης (που προϋποθέτει θεωρητική υποδομή σε αφηρημένες έννοιες), είναι φυσικό να καταλήγουν στην αέναη –και μέσα στην καινοφάνειά τους συχνά ανόητη– «ανακάλυψη εθνικών ιδιαιτεροτήτων», που για να τεκμηριωθούν επιβάλλουν ολόένα και επιλεκτικότερες αναγνώσεις των ιστορικών πηγών (σε χαμηλό επίπεδο αφαίρεσης). Οι ιστορικοί που επιτίθενται ενάντια στους κοινωνικούς επιστήμονες, είναι έτσι κατά κανόνα όχι μόνο θεωρητικά ανυποψίαστοι, αλλά και κακοί ως ιστορικοί. Αντίθετα, όπως έχει εδώ και καιρό επισημάνει ο Αντώνης Λιάκος, μια νέα *histoire totale*

«χρειάζεται ακριβώς έναν ισχυρό θεωρητικό εξοπλισμό και προπαντός διεπιστημονικές μεθόδους. Άλλωστε, είναι ακριβώς στα όρια ανάμεσα στις επιστήμες απ' όπου προέρχεται η ανανέωση των μεθόδων και των αντικειμένων τους, και είναι ο θεωρητικός εξοπλισμός που μπορεί όχι μόνο να ανηψώσει τα εμπειρικά δεδομένα σε επιστημονικές έννοιες, αλλά και να ανοίξει το δρόμο στην ανακάλυψή τους».¹⁹

Βέβαια, «ιδιαιτερότητες» και «μοναδικότητες» (που προφανώς αποτελούν μια σταθερά για κάθε κοινωνικό σχηματισμό) πρέπει

19. Αντώνης Λιάκος, «Η αλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987, σ. 249 – έμφαση δική μου.

πάντα να επισημαίνονται, όμως όχι για να εκτοπίζουν, αλλά για να συμπληρώνουν και να τροποποιούν τις θεωρητικές προτάσεις από τις οποίες εκκινούν και στις οποίες πρέπει πάντα να καταλήγουν. Σε αντίθετη περίπτωση, είναι σαν η φωτογραφία να διεκδικεί τον εκτοπισμό της χαρτογραφίας, επειδή η τελευταία δήθεν προβαίνει σε «αναγωγισμό».

Υφιστάμενοι τις αρνητικές συνέπειες της αντι-θεωρητικής παθολογίας, γινόμαστε έτσι μάρτυρες μιας ολοένα εντεινόμενης απώλειας της ικανότητάς μας για θεωρητική επικοινωνία και γνωσιολογική σώρευση, με απότοκο μια γενικευμένη αίσθηση σχετικισμού, αν όχι αγνωστικισμού, όπου τα πάντα ρει, και που στο τέλος της ημέρας είμαστε ανίκανοι να εντάξουμε συγκεκριμένα ευρήματα σε ευρύτερα θεωρητικά πλαίσια ή να διατάξουμε επί μέρους θεωρητικές προτάσεις και μεταβλητές. Όταν η ίδια η έννοια του επικαθορισμού ρευστοποιείται, αναπόφευκτα χάνεται και η δυνατότητα γνώσης του τι είναι πρωτεύον και τι δευτερεύον (αν και απαραίτητο για μια πλήρη επεξήγηση), του ποια είναι η αιτία και ποιο το αποτέλεσμα.

Αν ισχύουν αυτά, δεν είναι διόλου υπερβολικός ο φόβος ότι η επιστημονικοφανής επίθεση ενάντια στη θεωρία υποκρύπτει επίθεση ενάντια στο ίδιο το επιστημονικό εγχείρημα. Συνεπώς η ανάγκη αντίστασης εναντίον της είναι επιτακτική.

3. Ο ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Όμως στην πραγματικότητα ο ΠΠ πολύ λίγο ενδιαφέρεται για τη θεωρία και τη σχέση που αυτή έχει με την έρευνα. Απλώς χρησιμοποιεί την καθόλου ευρηματική ταύτιση/σύγχυση ιδεολογίας και θεωρίας ως νομιμοποιητικό εργαλείο για μια ειδική πολεμική που εστιάζεται σε ένα και μόνο ζήτημα: την ύπαρξη ή όχι εργατικής τάξης στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Αυτό πιστοποιείται αμέσως από την απλή παρατήρηση, ότι η γενικόλογη «κριτική» της θεωρίας κέντρου-περιφέρειας δεν έχει καμιά σχέση με την «κριτική» σχετικά με την ύπαρξη εργατικού κινήματος. Αν μη τι άλλο, εκείνος που ξεκινά έρευνα, στηριγμένος στις αρχές της θεωρίας αυτής, θα περιέμενε ακριβώς να μην ανακαλύψει εργατικό κίνημα –λόγω δομικής υπανάπτυξης κτλ. Παρόμοια ανακάλυψη όχι μόνο δεν είναι λογικό προαπαιτούμενο της θεωρίας, αλλά και πρέπει να οδηγήσει στη

μερική τροποποίησή της.²⁰ Προς όφελος όμως της συζήτησης, ως παραβλέψουμε.

Ο ΠΠ αποδίδει στον υποφαινόμενο (και σε άλλους συγγραφείς) την υπαρξιακή αγωνία απόδειξης της «ύπαρξης» εργατικής τάξης, όμως δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς ότι είναι εκείνος που επείγεται να αποδείξει το αντίθετο. Και για να το επιτύχει, προβαίνει σε πλειάδα νοηματικών αναστροφών και παραποιήσεων των κειμένων που κρίνει. Να μερικές εντελώς ενδεικτικά:

α) αποδίδει στο γράφοντα την άποψη ότι, «ταξική συγκρότηση» είναι μια διαδικασία σύμφωνα με την οποία ένα κοινωνικό στρώμα προσεγγίζει τη μορφή της αγγλικής εργατικής τάξης (σ. 172). Τι όμως έχει όντως γραφτεί; «...[H] ρευστότητα της αγοράς εργασίας σε περιφερειακές και ημι-περιφερειακές χώρες αποκλείει την εμφάνιση μορφών ταξικής συγκρότησης που απαντούν σε κεντρικές-βιομηχανικές κοινωνίες, δημιουργώντας, αντίθετα, τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση διαφορετικών τύπων» (σ. 13).

β) υποστηρίζει πως η θέση περί της προϊούσας ταξικής συγκρότησης, προς το τέλος της περιόδου του Μεσοπολέμου, βασιίζεται στην εκτίμηση της ποσοτικής κυριαρχίας της μεγάλης καπιταλιστικής επιχείρησης (σ. 167), ενώ το κρινόμενο άρθρο τονίζει επανειλημμένα πως βασικό χαρακτηριστικό της απασχόλησης στη βιομηχανία ήταν ο ασταθής και εποχικός της χαρακτήρας (σ. 17, 22-23, 28-29).

γ) υπονοεί, επίσης, την ανακάλυψη «αγροτικού προλεταριάτου» (σ. 164). Όμως το άρθρο εναντίον του οποίου βάλλει, ρητά αναφέρει (αν και παρεμπιπτόντως, μια και δεν είναι αυτό το κύριο θέμα του): «[π]αρότι η αγροτική μεταρρύθμιση, που άρχισε να υλοποιείται κυρίως μετά το 1922, στην ουσία εξαφάνισε το στρώμα των άκληρων αγροτών, η γη ήταν τόσο κατατεμαχισμένη (70% της αγροτιάς είχαν νάνους κλήρους από 0,1-3 εκτάρια), που αδυνατούσε να εξαλείψει τη γενικευμένη αθλιότητα» (υποσημείωση αρ. 78, σ. 42).²¹

20. Επειδή ο ΠΠ το αντιλαμβάνεται (μάλλον υποσυνείδητα), σπεύδει στο δεύτερο μισό του άρθρου του (σ. 163 κ.ε.) να υπάγει όλους τους κρινόμενους στη θεωρητική παράδοση του Γ. Κορδάτου, που όμως αγνοούσε τη θεωρία.

21. Βέβαια, υπήρχε εκ των πραγμάτων ένα ευρύτατο στρώμα εποχικών εργατών γης που υποχρεωνόταν να κάνει μεροκάματα, προκειμένου να συμπληρώσει το πάγια ανεπαρκές του εισόδημα από την παραγωγή σιταριού, καπνού (Στερεά-Θεσσαλία-Νέες Χώρες) και σταφίδας (Πελοπόννησος). Μια επισταμένη μελέτη των στρεμματικών αποδόσεων καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, σε συνδυασμό με τις τι-

δ) θεωρεί ότι το εγχείρημα της «ανακάλυψης εργατικής τάξης» βασίζεται στην αποδοχή κατά γράμμα των απογραφών του πληθυσμού (σ. 166). Όμως σημαντικότατο τμήμα του περί ου ο λόγος άρθρου όσο και άλλων «κρινόμενων» εργασιών αφιερώνεται ακριβώς στην ερμηνεία, αποκρυπτογράφηση, και ανασυνθεση κατά κανόνα παραπλανητικών απογραφικών κατηγοριών, όπως είναι οι «ιδιοκτήται, συνιδιοκτήται, διοικηταί», οι «ατομικώς εργαζόμενοι», και οι «χρησιμοποιούντες μόνο μέλη της οικογενείας των» (σ. 30-36).²²

ε) αποδίδει στο γράφοντα την άποψη ότι, η εργαζόμενη φτωχολογία πρέπει εκ των προτέρων και μηχανιστικά να αθροιστεί στη δύναμη των βιομηχανικών εργατών (σ. 172). Όμως αυτό που ρητά λέγεται είναι πως «αν το ζήτημα της συγκρότησης τάξης πρέπει να παραμείνει επί της αρχής ανοιχτό για την προλεταριακή εργατική τάξη, αυτό ισχύει στο πολλαπλάσιο για τους άτυπους εργαζόμενους πληθυσμούς» (σ. 59).²³

Υπάρχουν και αλλά πολλά σημεία σκόπιμης παραποίησης στα οποία θα μπορούσε να σταθεί κανείς. Όμως τα παραπάνω αρκούν για να μορφώσει κανείς γνώμη σχετικά με την αμεροληψία του κρίνοντα. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να συνοψίσουμε τονίζοντας ένα και μόνο: ενώ ορισμένες από τις κρινόμενες μελέτες υποστηρίζουν ακριβώς πως η ταξική συγκρότηση δεν προϋποθέτει βορειοευρωπαϊκές παραγωγικές δομές, και πως η χρόνια αποτυχία μας να την αναλύσουμε επαρκώς σε χώρες όπως η Ελλάδα, οφείλεται εν μέρει σ' αυτήν ακριβώς την εμμονή μας να χρησιμοποιούμε βορειοευρωπαϊκά μέτρα και σταθμά, ο ΠΠ τους προσάπτει το εκ

μές των αντίστοιχων καλλιιεργειών, θα το απέδειχνε περίτρανα τόσο για εκείνους τους αγρότες που παρήγαγαν για την αγορά όσο και για εκείνους που κατέφευγαν στην αυτοκατανάλωση. Μια ανθρωπολογικά γλαφυρή απεικόνιση της ταξικής σύγκρουσης νάνων ιδιοκτητών και τσορματζήδων σε ένα χωριό της Μακεδονίας βρίσκεται στην πρόσφατη εργασία της Anastasia N. Karakasidou, *Fields of wheat, hills of blood: passages to nationhood in Macedonia*, διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1995, σ. 297-305.

22. Ο Αντώνης Λιάκος από την πλευρά του προχωρεί σε εκτεταμένη ανασκευή διαδεδομένων δοξασιών αναφορικά με τη στατιστική κατηγορία «άνευ προσδιορισμού». Βλ. *Εργασία και πολιτική: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 74-83.

23. Που ασφαλώς σημαίνει και πιθανότητα δημιουργίας από μέρους τους άτυπων ομάδων και «πολιτιστικών σχηματισμών» σε μη βιομηχανική βάση.

διαμέτρου αντίθετο, ότι δηλαδή παραλληλίζουν την Ελλάδα με την Αγγλία.²⁴

Όμως, γιατί αυτή η έκπτωση εννοιών και νοημάτων; Γιατί ο ΠΠ αποφεύγει την ουσιαστική πραγματολογική αντιπαράθεση μέσω αυτής της θεαματικής φυγής προς τα πίσω; Αν αποκλείσουμε προβλήματα λειψής κατανόησης, η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι κατεξοχήν ιδεολογική. Για λόγους των οποίων η σημασία τεκμαίρεται ακροθιγώς παρακάτω, ο συγγραφέας αυτός αρνείται αξιωματικά να δεχτεί έστω και προς συζήτηση, το ενδεχόμενο μιας ιδιότυπης ελληνικής (και, ενδεχομένως, ευρύτερα, ημι-περιφερειακής) ταξικής συγκρότησης, που να είχε συντελεστεί παρά την απουσία ευμεγέθους βιομηχανικού προλεταριάτου, παρά την ύπαρξη μικροϊδιοκτησίας στις πόλεις και την ύπαιθρο, και παρά την ύπαρξη άτυπων εργαζόμενων πληθυσμών στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας. Ό,τι συνηγορεί υπέρ αυτής της συγκρότησης (που βέβαια κάθε άλλο παρά με την ιδεοτυπική αγγλική έμοιαζε) δεν μπορεί γι' αυτόν παρά να είναι –εξ ορισμού– «στρεβλή αναπαράσταση της πραγματικότητας». Από αυτό το αξίωμα ξεκινά για να αναγνώσει την «πραγματικότητα», και όχι αντιστρόφως όπως διατείνεται. Στην πορεία, βέβαια, επείγεται να προσάψει σ' αυτούς που κρίνει τη δική του άποψη ότι, δηλαδή, ταξική πάλη και ταξική συγκρότηση θα ήταν δυνατό να υπάρξουν μόνο αν και εφόσον οι κοινωνικές συνθήκες της Ελλάδας έμοιαζαν με εκείνες των βορειοευρωπαϊκών χωρών.

24. Η αναστροφή είναι πράγματι εντυπωσιακή, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι ο Αντώνης Λιάκος, ο οποίος επίσης «κρίνεται», εξαρτά μεγάλο μέρος της συναφούς επιχειρηματολογίας του σε πρόσφατες μελέτες σύμφωνα με τις οποίες, τελικά, ούτε και η Αγγλία έμοιαζε με την «Αγγλία»: «Κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, στη Βρετανία όχι μόνο δεν υπήρξε μια αυτόματη σχέση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και στη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά ούτε οι μικρές επιχειρήσεις βρισκόνταν σε διαδικασία εξαφάνισης. Αντίθετα, οι νέοι βιομηχανικοί κλάδοι συνοδεύτηκαν από ένα πλήθος μικρών επιχειρήσεων, οι οποίες στηρίζονταν στους ειδικευμένους τεχνίτες [...] [Η] αγγλική περίπτωση [...] επιβεβαιώνει την άποψη ότι η προλεταριοποίηση ήταν βέβαια ο κυρίαρχος, αλλά όχι ο μόνος τρόπος καπιταλιστικής ανάπτυξης. Υποστηρίχθηκε, μάλιστα, πως η μικροϊδιοκτητική παραγωγή δεν αποτελούσε απλώς υπόλειμμα προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, αλλά συνδέθηκε με τον αναδυόμενο καπιταλισμό με νέους τρόπους, απορροφώντας ένα μέρος της συσσώρευσης ή μπαίνοντας σε ιεραρχικές σχέσεις, κατά τις οποίες η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο δεν επιτεύχθηκε μέσω της άμεσης εξάρτησης της εργασίας, αλλά έμμεσα, μέσω του ελέγχου των πρώτων υλών και των τιμών, των πιστώσεων κτλ...» (Α. Λιάκος, ό.π., σ. 76). Βλ., επίσης, στο ίδιο, υποσ. αρ. 134, σ. 86.

Αν και η επί της ουσίας αντιπαράθεση με θέσεις που παρουσιάζονται ως εξ ορισμού σωστές παρέλκει, ένα ή δύο παραδείγματα είναι απαραίτητα για να καταδειχθεί η ουσία του επιχειρήματος. Ο συγγραφέας μας θεωρεί, λ.χ., αυτονόητα λανθασμένη την άποψη ότι οι χαμηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι έτειναν να αρθρώσουν μαχητικό ταξικό λόγο (σ. 173). Προφανώς αγνοεί ότι η μαζική συνδικαλιστική τους ενεργοποίηση επί κυβερνήσεως Ζαΐμη κατά το 1926-1927 (με αιτήματα κλασικά: τακτική απόδοση επιδομάτων και πραγματική θεσμοθέτηση του «13ου μισθού») οδήγησε στην πρώτη επίσημη απαγόρευση της απεργίας επί ποινή άρσεως της μονιμότητας.²⁵ Ούτε βέβαια θεωρεί σημαντικό²⁶ ότι το δεύτερο συ-

25. Η πρώτη νομική αποτύπωση της απαγόρευσης αυτής βρίσκεται στην εισηγητική έκθεση του νόμου 2151 της 21 Μαρτίου/6 Απριλίου 1920 «περί επαγγελματικών σωματείων», όπου τονιζόταν ότι «δεν δύναται ο δημόσιος υπάλληλος να μεταχειρισθεί κατά του Κράτους το όπλον της απεργίας...» (Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, *Νομοθεσία περί σωματείων*, Εκδοτικός Οίκος Ι. & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα, σ. 78). Όμως ο νόμος περιορίσθηκε στην τυπική απαγόρευση της ένωσης «επαγγελματικών σωματείων δημοσίων υπαλλήλων ή υπηρετών προς σωματεία της αυτής φύσεως εργατών» (άρθρο 21), με το σκεπτικό ότι αυτό θα ήταν αρκετό ώστε να αποτραπεί η εκδήλωση απεργιακών κινητοποιήσεων. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 όμως, η δράση των υπαλλήλων κατέστησε σαφές ότι η προσδοκία αυτή ήταν αβάντισμη. Κρίθηκε έτσι αναγκαία η ρητή διατύπωση της απαγόρευσης στα πλαίσια του νόμου 4879 της 6/6 Μαρτίου 1931 «περί υπαλληλικών οργανώσεων» (άρθρο 3), που επίσης καθόριζε (και μετά την τροποποίησή του από τον 5403/1932) ότι στα δημοσιοϋπαλληλικά σωματεία «δέον να μετέχουν υπάλληλοι ανήκοντες εις τον αυτόν κλάδον, απαγορευομένης απολύτως της συμμετοχής υπαλλήλων άλλου κλάδου εις τιν οργανώσιν ετέρων» (άρθρο 1). Επίπτωση της τελευταίας διάταξης ήταν και η διάλυση της δημοσιοϋπαλληλικής ομοσπονδίας. Για μια συνοπτική παρουσίαση της συνδικαλιστικής ιστορίας των δημοσίων υπαλλήλων (που ξεκίνησε από τους δημοδιδασκάλους), βλ. Λεάνδρος Πολυχρόνης, *Τα εργατικά σωματεία*, Φ. Κωνσταντινίδης & Κ. Μιχαλάς, Αθήνα, 1949, σ. 172-178. Βλ., επίσης, τις εύστοχες παρατηρήσεις του Σταύρου Μουδόπουλου για τη σημασία των περιορισμών στη δράση του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος, στα πλαίσια της μελέτης του, *Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα/Κομοτηνή 1987, σ. 67-69. Οι εξαιρετικά πενιχρές μισθολογικές απολαφές των χαμηλόβαθμων δημοσίων υπαλλήλων αποτυπώνονται στους μισθολογικούς πίνακες των διαδοχικών εκδόσεων του Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων. Βλ., π.χ., *Διάταγμα περί κωδικοποίησης εις ενιαίον κείμενον νόμου των περί Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων ισχυουσών διατάξεων και λοιπά εκτελεστικά διατάγματα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1927, και *Οργανισμός 1931*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1931. Για το ίδιο θέμα, βλ. και Σ. Σεφεριάδης, *ό.π.*, σ. 51-53.

26. Κι αυτό παρά την εκτενή του ενασχόληση με τους δημοσίους υπαλλήλους στα πλαίσια της σημαντικής μελέτης του, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα*

νέδριο της *Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος*, που, όχι βέβαια τυχαία, έμελλε να διαλυθεί το Μάρτιο του 1931, συζήτησε εκτενώς το ζήτημα της σύνδεσης με τη ΓΣΕΕ (αν και εντέλει αποφάνθηκε αρνητικά). Ούτε ότι η αριστερή και ημι-παράνομη *Κεντρική Πανυπαλληλική Επιτροπή*, η οποία ιδρύθηκε το 1931/1932 στηριγμένη στην Ομοσπονδία των ΠΤΤ, προκάλεσε εθνικές-κλαδικές απεργίες το Μάιο του 1932 και το Δεκέμβριο του 1933 που παρέλυσαν το τηλεπικοινωνιακό δίκτυο της χώρας (η πρώτη μάλιστα πετυχαίνοντας την αλληλεγγύη των εφοριακών, των υπαλλήλων των τελωνείων και του κατώτερου προσωπικού των οικονομικών υπουργείων). Ούτε, τέλος, ότι μέχρι το 1934, όχι λιγότερο από 450 υπάλληλοι είχαν προσαχθεί σε δίκες για πολιτικούς λόγους, και άλλοι 200 είχαν παραπεμφθεί σε πειθαρχικά συμβούλια με παραπλήσιο σκεπτικό.²⁷ Όλα αυτά είναι «φαντασιακές αναπαράστασεις». Μα και ο ίδιος ο λόγος των δημοσίων υπαλλήλων φαίνεται να απηχεί αυτή την «αναπαράσταση». Το παρακάτω παράθεμα είναι από παρέμβαση του υπάλληλου Καψάλη σε συνάντηση των Θεσσαλονικέων δημοσίων υπαλλήλων το Δεκέμβριο του 1927:

«...ειδοποιούμε τους ιθύνοντας ότι εάν [το Κράτος] δεν λάβη μέτρα διά το νέον έτος θα καταρρέυση [...] Επέστη σήμερα η στιγμή να κραυγάσωμεν ότι οι περιορισμοί και αι νομιμοφροσύναι προσκρούουν εις τας ανάγκας μας. Η κυβέρνησις ουδέποτε εφαντάσθη ότι οι υπάλληλοι [...] θα εγκατέλειπον τας θέσεις των [...] Αι αξιώσεις μας κάποτε ήσαν πλατωνικάι, σήμερα όμως είναι αξιώσεις χειροπιασταί, ζωντανάι [...] Εάν η κυβέρνησις δεν λάβει υπ' όψιν της τας αποφάσεις μας είμεθα εις

(1842-1923): το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1985, σ. 140-145, 183-189. Αξίζει παρεμπιπτότως να σημειωθεί ότι, σ' αυτή την εργασία ο ΠΠ θεωρούσε ότι «[α]πό το τέλος του 19ου αιώνα, το εργατικό κίνημα αρχίζει να παρουσιάζεται δυναμικά στο κοινωνικό προσκήνιο, και από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, αρχίζουν να εμφανίζονται συνεχώς εργατικές και εργατοϋπαλληλικές ενώσεις, εργατικά κέντρα καθώς και διάφορες επαναστατικές οργανώσεις, με κατάληξη την ίδρυση του ΚΚΕ το 1922 [sic]...» (σ. 147). Οδηγείται λοιπόν κανείς στο συμπέρασμα ότι, ο ΠΠ της δεκαετίας του 1980 μετείχε σε μια «μικροομάδα συμπερόντων ιδεών» της εποχής, που συμπαρέσυρε «στην ακρισία και την ανυποληψία την ιστορική σκέψη».

27. Δ. Πέλοπας, *Ο φασισμός και οι δημόσιοι υπάλληλοι*, Υπαλληλική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1934, σ. 20.

θέσιν να λάβωμεν απόφασιν τοιαύτην που θα διαταράξη το συγκρότημα του Κράτους...».

Η ίδια συγκέντρωση ενέκρινε το ακόλουθο ψήφισμα:

«Οι Δημόσιοι Υπάλληλοι καταγγέλλουν προς τον κυρίαρχον πλέον λαόν την εγκληματικήν διά τα συμφέροντα του άρνησιν των εκάστοτε κυβερνήωντων να παράσχωσιν εις τους υπαλλήλους στοιχειώδη μέσα ζωής [...] καθ' ην εποχήν βρόγχος ανάγκης εξ αφορμής βαρυτάτης φορολογίας ειδών πρώτης ανάγκης πνίγει δημοσίους υπαλλήλους. Διατρανούσι την αμετάτρεπτον απόφασίν των να διεκδικήσωσι αγωνιζόμενοι τα όσα δικαιούνται ως εργαζομένη τάξις οικονομικά αγαθά και προς εξασφάλισιν τούτου λίαν προσεχώς αποφασίσωσι την κήρυξιν απεργίας εξουσιοδοτούντες την Συνομοσπονδίαν Δημοσίων Υπαλλήλων να καθορίση τον χρόνον ενάρξεως ταύτης...».²⁸

Ασφαλώς θα αντιταχτεί ότι αυτός δεν είναι ο «πραγματικός» λόγος των υπαλλήλων (οι «πηγές» αυτές δεν πρέπει να παρθούν «κατά γράμμα») γιατί είναι «δημόσιος» (σ. 154) και ως εκ τούτου «μυθευτικός» (σ. 167). Όμως οι υπογράφωντες το παραπάνω κείμενο απειλούνταν άμεσα με απόλυση και πολύπλευρες διώξεις καθόλου φανταστικές.

Ας είναι· πρόκειται για «συμβάντα περιθωριακής κατά κανόνα σημασίας» (σ. 163) σαν κι αυτά «που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικό σχηματισμό, ακόμη και τον πλέον απλούστερο [sic]» (σ. 166). Οι κοινωνικές εκρήξεις στο Βόλο του 1921, στον Πειραιά του 1923, στη Θεσσαλία του 1925, στην Καβάλα του 1933, στη Δυτική Πελοπόννησο του 1934/1935, στην Κρήτη του 1935, στη Θεσσαλονίκη του 1936 ήταν «κατά κανόνα» περιθωριακά γεγονότα, και αν δεν ήταν, επρόκειτο για συμπτώσεις που δεν είχαν τίποτε κοινό μεταξύ τους. Το να παραλληλίζονται μάλιστα, αποτελεί ανεπίτρεπτο «κονστρουκτιβισμό» (σ. 172). Ένας φοιτητής της Φυσικομαθηματικής από τη Θεσσαλονίκη, όμως, ήταν και ο ίδιος διακινητής αυτού του κονστρουκτιβισμού.

«Έχουν την απαίτηση οι καθηγηταί μας εν γένει μπαίνοντας στον περίβολο του Πανεπιστημίου να ξεχνάμε την ίσαμε εκείνη

28. Αμφότερα τα παραθέματα από: *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 29 Δεκεμβρίου 1927.

τη στιγμή κοινωνική ζωή μας και να γινόμαστε ούτε λίγο ούτε πολύ απομνημονευτικές μηχανές.

Αν τώρα ξεκινώντας από το σπίτι μας για το Πανεπιστήμιο, πολλοί από μας αφήνουμε εκεί τη μιζέρια και την απόγνωση, κι αν περνώντας από την πλατεία Αγίας Σοφίας βλέπουμε κάθε πρωί τη θλιβερή στρατιά των ανέργων που ζητούν δουλειά για ένα κομμάτι ψωμί, αν διαβαίνοντας τους δρόμους βλέπουμε τους καπνεργάτες [...] αδύνατους, χλωμούς, κουρελιασμένους να ξεπροβάλλουν από τα συρματοπλεχτα παράθυρα των καπνεργοστασίων μέσα στα οποία αφήνουν το αναντικατάστατο αγαθό, την υγεία τους, για ένα κομμάτι ψωμί στα χέρια του [...] καπνοβιομήχανου που κι αυτόν τον βλέπουμε να κατεβαίνει [...] από το πολυτελέστατο αυτοκίνητό του, κι όταν ανεβαίνοντας τον ανήφορο του Πανεπιστημίου συναντούμε τα παιδάκια της φτωχολογιάς να κατεβαίνουν κουρελιάρικα, ξυπόλητα, με τη σφραγίδα της άθλιας ζωής στο πρόσωπο και το κορμάκι τους, που θα τη φέρουν παντοτινά πεια, κι όταν ψηλά αντικρύζουμε τις φυλακές του Γεντί-Κουλέ που 50 και 100 από τους καλλίτερους εργάτες και διανοούμενους –πολλές φορές και συνάδελφοι μας– “ζουν” για να πεθάνουν μέσα στα ανήλια μεσαιωνικά τείχη γιατί ζήτησαν το ψωμί [...] τους, όλ’ αυτά οι καθηγηταί μας θέλουν διαβαίνοντας το κατώφλι του Πανεπιστημίου να τα ξεχνάμε και να τ’ αφήνουμε έξω από την πόρτα του [...] όπως αυτοί αφήνουν το κασκόλ τους στην κρεμάστρα...».²⁹

Ο φοιτητής αυτός ήταν βέβαια ανέξοδα ρομαντικός. Άρα η μαρτυρία του είναι άκυρη. Όμως αυτός ακριβώς ο λόγος έτεινε να αναπαραχθεί στις φοιτητικές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1930, που, όπως κάθε σοβαρός ερευνητής οφείλει να γνωρίζει, κάθε άλλο παρά περιθωριακές ήταν. Με παρόμοιο σκεπτικό, δεν πρέπει ασφαλώς να μας απασχολήσουν ούτε δηλώσεις επίσημων εκπαιδευτικών φορέων όπως αυτή του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ. Στεφανίδη:

«Ακριβώς προ τεσσάρων ετών [1930], ότε ως κοσμήτωρ της Νομικής Σχολής είχα αναλάβει τη εντολή της την εξέτασιν των υποψηφίων φοιτητών εις το μάθημα της εκθέσεως ιδεών, είχα διαπιστώσει ότι οι απόφοιτοι των γυμνασίων μας κατά σημα-

29. Συνέντευξη: *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Νοεμβρίου 1934.

ντικώτατον μέρος ενεφορώντο από ιδέας αντιπατριωτικές. Σχεδόν το ήμισυ των υποψηφίων εξεφράζετο ανευλαβώς περί της ιδέας της πατριδος, εφείνετο δε επηρεασμένον από ουτοπιστικές αντιλήψεις συναδελφώσεως των λαών και δημιουργίας ενός παγκοσμίου κράτους, εντός του οποίου αι χωριστάι εθνότητες ουδεμίαν θα είχαν θέσιν. Διέβλεπέ τις επίσης τότε καταφανή επιρροήν επί των αποφοίτων των γυμνασίων της Βορείου Ελλάδος των ευρύτερων ανατρεπτικών ιδεών, όπως εμφανίζονται αύται εις τα κυκλοφορούντα προπαγανδιστικά φυλλάδια. Η διαπίστωσις εκείνη έδωκεν αφορμήν εις το Υπουργείον της Παιδείας, εις το οποίον ανεφέρθη, να λάβη ριζικώτερα μέτρα προς παρακώλυσιν της διαδώσεως των υπεράνω προοδευτικών ιδεών μεταξύ της μαθητιώσης νεολαίας, αν δε κρίνω από τας εκθέσεις των υποψηφίων κατά τα επακολούθησαντα έτη, αι προσπάθειαι του υπουργείου δεν έμειναν άνευ αποτελέσματος. Βεβαίως δεν αποκλείεται όπως οι υποψήφιοι αποκρύπτουν τας πραγματικές των σκέψεις...».³⁰

Ως καθηγητής νομικής, ο Στεφανίδης είχε προφανώς συλλάβει τη θεωρία κέντρου-περιφέρειας πολύ πριν τον Wallerstein.

Ούτε, τέλος, πρέπει να θεωρηθούν γεγονότα άξια προσοχής η συνδικαλιστική θέσμιση των εργαζομένων (τα σωματεία, οι ομοσπονδίες, τα Εργατικά Κέντρα και οι Συνομοσπονδίες), και η κατασταλτική πανοπλία (νομοθετική και θεσμική) του μεσοπολεμικού Κράτους: η συστηματική του παρέμβαση στην εσωτερική ζωή των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η Υπηρεσία Ειδικής Ασφαλείας (1925), η Υπηρεσία Γενικής Ασφαλείας του Κράτους (1926), η Διεύθυνση Γενικής Ασφαλείας (1929), η νομοθεσία περί «προληπτικής διοικητικής εκτοπίσεως» (1926), το Ιδιώνυμο (1929), ή το δίκτυο πληροφοριοδοτών που ανέπτυσαν κατά τόπους η Αστυνομία Πόλεων και η Χωροφυλακή.³¹ Είναι σαφές ότι οι μηχανι-

30. Στο ίδιο, 21 Οκτωβρίου 1934.

31. Για το ζήτημα της κρατικής ανάμιξης στη ζωή των συνδικάτων βλ. τις καινοτικές εισαγωγικές παρατηρήσεις του Γιώργου Φ. Κουκουλέ (*Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση. 1938-1984*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1988, σ. 11-21) και Α. Λιάκος, ό.π., ειδικά, σ. 157-175. Για την καταστολή, βλ., κυρίως, Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, και Ρούσσοσ Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1927-1974* (Πρόλογος Αρ. Μάνεση), Καστανιώτης, Αθήνα 1978. Οι συγγραφείς αυτοί τονίζουν

ομοί αυτοί, στο βαθμό που δεν ήταν «φαντασιστικοί», είτε στήθηκαν τυχαία, είτε επειδή οι κρατούντες παρασύρθηκαν λόγω ανοησίας ή υπερβάλλοντος ζήλου – θύματα και αυτοί μιας ομαδικής φαντασιακής παράκρουσης. Όλα τα παραπάνω, συνελπώς, δεν αποτελούν τεκμήρια κανενός πράγματος απολύτως, απορρέουν από ζηλωτικές αστυνομικές λαθραναγνώσεις της ιστορίας και ως τέτοια παραγράφονται και, πιθανώς, απαγορεύονται.

Μόνο που για την περιγραφή της πρακτικής αυτής, της *επιλεκτικής φυγής από τις πηγές*, υπάρχει ένας ακριβής όρος: ο *εκλεκτικισμός*. Κι αυτός, ως γνωστόν, συνιστά κακή –πολύ κακή– ιστορία.

Πίσω από αυτές τις εμμονές αποσιώπησης δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς το παλιό και γνώριμο δόγμα της «παραδοσιακότητας» της ελληνικής κοινωνίας:³² μιας κοινωνίας που, αν και χαρακτηριζόταν από εκτεταμένη φτώχεια, δεν είχε τάξεις, συνεπώς μήτε ταξικές συγκρούσεις. Τα μοτίβα του είναι γνωστά: οι Έλληνες ήταν ατομιστές (κάποτε «δαιμόνιοι»), λιτοδίαιτοι, και πιστοί στις αρχές της οικογένειας. Καθώς μάλιστα οι κοινωνικά αδύναμοι «επέτυχαν» τελικά να αποφύγουν την προλεταριοποίησή τους,

βέβαια ότι δεν υπήρχε πραγματικός κίνδυνος για την «ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος», αλλά σπεύδουν να προσθέσουν ότι το ιδιώνυμο και οι διοικητικές εκπομπές «εξέφραζαν στο θεομικό επίπεδο, από τη μια την εχθρική στάση των κυρίαρχων τάξεων της χώρας απέναντι στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και, από την άλλη, την ανασφάλεια που ένιωθαν μπροστά στη διεκδικητική δράση των εργαζομένων» (Ν. Αλιβιζάτος, σ. 374). Για τα δίκτυα πληροφοριοδοτών βλ. Αλ. Δάγκας, *Ο χαφιές: το κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης, 1927*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995. Η εργασία αυτή αποτελεί δημοσίευση των αρχείων του Διοικητή της Υπηρεσίας Ειδικής Ασφαλείας Θεσσαλονίκης Στυλιανού Κανδυλάκη, και περιλαμβάνει την πλήρη σειρά των εκθέσεων του καταδότη «Ερημία», που χάρη σ' αυτές επιτεύχθηκε η εξάρθρωση της Περιφερειακής Επιτροπής Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας του ΚΚΕ το Μάιο του 1927. Βρίσκει επίσης κανείς σ' αυτή πολλές χρήσιμες πληροφορίες αναφορικά με την οργανωτική υφή του βορειοελλαδίτικου διεκδικητικού κινήματος.

32. «Το κλειστό κοινωνικό περιβάλλον και ο στενός διανοητικός ορίζοντας που συνεπάγεται πριμοδοτούν την αναβίωση, αν ποτέ είχαν χαθεί, μιας δέσμης διανοητικών εργαλείων με τα οποία η κατανόηση του εαυτού στην κοινωνία γίνεται αντιληπτή με όρους βαθύτατα θρησκευτικούς [...] [Το] πολιτιστικό κεφάλαιο που φέρουν τα φτωχά [...] στρώματα, αναπαράγεται διευρυμένα στην οικονομική συγκυρία του Μεσοπολέμου [...] [και αναπαράγεται] εγκαθιστώντας ευρύτητα στις μεγάλες πόλεις τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις, εκείνες που συγκροτούσαν ιστορικά στις χωρικές κοινωνίες την πρωτογενή οργάνωση των απλών εμπροσφυματικών παραγωγών» (Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ. 147, 161).

δεν υπέφεραν από τα αδιέξοδα που ταλάνιζαν ανάλογα στρώματα στις βιομηχανικές κοινωνίες, άλλωστε, ως επί το πλείστον, ήταν οι ίδιοι ιδιοκτήτες. Αντιμετώπιζαν βέβαια προβλήματα, όμως, καθώς αυτά δεν ήταν βορειοευρωπαϊκού τύπου, μάλλον δεν πρέπει να ήταν και τόσο σκληρά, και, εν πάσει περιπτώσει, δεν τους άγγιζαν «πραγματικά» διότι η αυτογνωσία τους βρισκόταν σε διαρκώς πρωτόγονο επίπεδο – συνελπώς οποιασδήποτε μορφής αντίσταση λογικά αποκλειόταν.³³

Η «παραδοσιακή» επιχειρηματολογία, όμως, δεν αντιλαμβάνεται ότι είναι αυτή ακριβώς η αδυναμία της να διακρίνει νεωτερικές εντάσεις σε οιονεί προ-νεωτερικές (όπως και, ενδεχομένως, μεταμοντέρνες) μορφές, που κατεξοχήν προδίδει οικονομισμό και προσηλώνση σε θεωρητικά ξεπερασμένα «στάδια» – είτε αυτά που αυτεπάγγελτα και κατ' εξακολούθηση λάνσαρε ως πρόσφατα το ΚΚΣΕ, είτε αυτά της εξελικτικής θεωρίας του εκσυγχρονισμού με τις εργασθηριακές της πολιτικότητες πάνω στον άξονα παράδοση-νεωτερικότητα.³⁴

33. Μερικούς από τους τρόπους με τους οποίους η ιδεολογική αυτή εικόνα (που κύρια αδυναμία της είναι ο τυπολατρικός εκφετιχισμός της έννοιας της «ιδιοκτησίας») συχνά παρεισθύει και σε εμβριθείς μελέτες, προσπάθησα να επισημάνω και στο άρθρο μου για την ταξική συγκρότηση (Σ. Σεφεριάδης, ό.π.). Προνομακώς της χώρας, πάντως, ήταν ως πρόσφατα η λαογραφία. Για μια εκτενή ανασκευή, βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, 1987.

34. Από τον πολιτικό στίβο, η πιο καινουργική πολεμική εναντίον του ΚΚΕ (και του ΚΚΣΕ) που στην περίφημη 6η Ολομέλεια του Ιανουαρίου του 1934 ανακάλυψε ότι η Ελλάδα ήταν μσο-φρουδαρχική (και, ως εκ τούτου, «παραδοσιακή»), είναι αναμφίβολα το έργο του Π. Πουλιόπουλου, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*; «Νέοι Στόχοι», Αθήνα, 1972 ('1934). Το έργο του Πουλιόπουλου έχει πρόσφατα προκαλέσει και ακαδημαϊκό ενδιαφέρον. Βλ. *Ο Παντέλης Πουλιόπουλος και το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο* (Συνέδριο του Κέντρου Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα 11-12 Ιουνίου 1993 – ειδικά τις ανακοινώσεις των Ν. Αλιβιζάτου, Γ. Λαμπάτου, Α. Λιάκου, Π. Νούτσου, και Β. Τσοκόπουλου). Βλ. επίσης: Α. Λιάκος, «Παντέλης Πουλιόπουλος: πώς εγγράφεται η θεωρία στην κοινωνία»; *Τα Ιστορικά*, τχ. 18-19 (1993), σ. 241-254. Για μια συνοπτική αλλά καιρίαια παρουσίαση και κριτική των αρχών του εξελικτικού εκσυγχρονισμού στη μελέτη των προ-βιομηχανικών κοινωνιών, βλ. J. Samuel Valenzuela - Arturo Valenzuela, «Modernization and dependency; alternative perspectives in the study of Latin American underdevelopment», *Comparative Politics*, Ιούλιος 1978, σ. 535-557. Η ύπαρξη, τέλος, ταξικών διαφοροποιήσεων και αντιπαράθεσεων στην ελληνική κοινωνία παρά την έλλειψη μορφολογικών χαρακτηριστικών «των κοινωνικών τάξεων των χωρών της Δυτικής Ευρώπης» επισημαίνεται και από το Χρήστο Χατζηωσήφ στο βιβλιοκριτικό του άρθρου «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τόμ. 16 (1994), σ. 167-197 (το παράθεμα: σ. 177).

Επί πλέον, η συστηματική-επιλεκτική αποσιώπηση της αντίστασης στη φτώχεια (δηλαδή των διαφόρων μορφών που πήρε το διεκδικητικό κίνημα) οδηγεί εμμέσως, πλην σαφώς, στην ιδεολογική ειδυλλιοποίηση της τελευταίας, όταν και αν δεν απορρέει ευθέως απ' αυτήν. Αυτό βέβαια, ούτε συμβάλλει σε κανενός είδους απελευθέρωση από τους καταναγκασμούς του οικονομικού ντετερμινισμού και του χυδαίου κοινωνιολογικού λειτουργισμού (που ασφαλώς έχουν ως αποτέλεσμα την περιφρόνηση της «πραγματικής ζωής των ανθρώπων»³⁵), ούτε είναι και κάτι το καινούριο. Την ε-

35. Για την ακρίβεια, συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο: χάριν της υπεράσπισης του «παραδοσιακού» δόγματος, μια σειρά από διαστάσεις της κοινωνικής ζωής των φτωχών κυριολεκτικά ακρωτηριάζονται· όπως, για παράδειγμα, το ζήτημα της εκτεταμένης και καθόλου παραδοσιακής κοινωνικής ανομίας (εργληματικότητα, πορνεία, αλκοολισμός, αυτοκτονίες), ειδικά τη δεκαετία του 1930, που αποτύπωνε ανάγλυφα την ολοένα εντεινόμενη αδυναμία της μεσοπολεμικής οικογένειας να φέρει σε επιτυχές πέρας τη λειτουργία του εργοκοινωνισμού. Αξίζει να παρατηρηθεί κανείς ότι σύμφωνα με επίσημες στατιστικές στη δεκαετία του 1930 η Ελλάδα φέρεται να κατέχει τα πρωτεία στην Ευρώπη (μαζί με τις Φινλανδία και Ρουμανία) στους θανάτους από ανθρωποκτονία (βλ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος/ΓΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1936*, σ. 507). Ούτε, βέβαια, μπορούν να αποσιωπηθούν εκτιμήσεις όπως του Ηλία Λαγάκου («Αι φυλακαί μας», *Εργασία*, τχ. 187, 30 Ιουλίου 1933, σ. 1081-1082), σύμφωνα με τις οποίες ο ρυθμός αύξησης της εργληματικότητας ήταν φρενήρης. Οι «τελεσιδικώς καταδικασθέντες» ήταν 66.290 το 1929, 82.245 το 1930, 79.397 το 1931, 88.263 το 1932 και 99.011 το 1933 (ΓΣΥΕ, ό.π., σ. 333). Η ιστορία της πορνείας (προπαντός της παράνομης και ευκαιριακής) είναι εξίσου αποκαλυπτική. Ο Διευθυντής του Τμήματος Ηθών Θεσσαλονίκης Παπαναστασίου εκτιμούσε, το 1933, ότι οι ευκαιριακές πόρνες αποτελούσαν περίπου το 2% του πληθυσμού της πόλης (πάνω από 5.000 άτομα), ενώ ο Δρ. Τζαμαλούκας, Διευθυντής του τοπικού Νοσοκομείου Αφροδισίων Νοσημάτων εκτιμούσε ότι περίπου 120.000 άτομα έπασχαν από σύφιλη ή βλεννόρροια (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Σεπτεμβρίου 1933, 14 Οκτωβρίου 1933). Η μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη κοιμόταν όντως «κάτω από φώτα κόκκινα». Σε ό,τι αφορά τον αλκοολισμό, ο Σιμωνίδης Βλαβιανός, σε ομιλία του στον Παρνασσό στις 11 Νοεμβρίου 1934, παρατηρούσε: «Καταγινόμενος με το ζήτημα του αλκοολισμού επί 35 έτη συνεχώς [...] είμαι εις θέον να υποστηρίξω [...] και να βεβαιώσω, ότι δεν έχομεν μεν τον βαρύν αλκοολισμόν των άλλων εθνών, τον πλήττοντα τον εγκέφαλον αμέσως [...] αλλά έχομεν εις ευρυτάτην κλίμακα διαδεδομένον τον οξύν και ύποξυν αλκοολισμόν». Προκαλούσε μάλιστα το ακροατήριό του: «...ελάτε μαζί μου εις τα φτωχόσπιτα των εργατών, εμβήτε εις τας καλύβας των χωρικών και αγροτών, κατέλθετε εις τα ταβερνεία και τα καπηλεία, εισέλθετε εις τας φυλακάς και τα κρατητήρια, εξετάσατε τα αίτια της καταστάσεως της ηθικής, της σωματικής, της ψυχικής, της οικονομικής και πάσης άλλης δυστυχίας [...] του πίνοντος [...] Δεν έχει τις ή να [...] εισέλθη εις 10-20 οικίας και να ακούση τους [...] διαλόγους, δι'ων αλκοολίζονται οι σύγχρονοι Έλληνες..., ίνα λάβη ιδέαν του χρονίου αλκοολισμού όστις υποβόσκει...» («Ο αλκοολισμός εν

Ξόχως ιδεολογική προβληματική της ανακάλυψης «ελευθερίας», εκεί που πραγματικά υπήρχε σκληρή «αναγκαιότητα», την εξέφρασε πολύ καλά ο Κωνσταντίνος Καραβίδας (και, ως ένα βαθμό, το ίδιο το Λαϊκό Κόμμα) ήδη από τα χρόνια του Μεσοπολέμου – η γοητεία της, μάλιστα, τον συνέχει τόσο ώστε να επιμένει σ' αυτή ακόμα και στα χρόνια της ύστερης κατοχής, όταν το ειδυλλιακό του σύμπαν είχε πλέον πρόδηλα καταρρεύσει.³⁶

Οι στοχεύσεις της πρακτικής αυτής είναι προφανείς και μάλιστα φαίνεται να έχουν λαμπρό πολιτικό μέλλον στις σύγχρονες κοινωνικές αντιπαραθέσεις, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, καθώς γινόμαστε καθημερινά μάρτυρες μιας ολοένα και περισσότερο «άτυπης» άντλησης πλεονάσματος, μέσω μορφών που μετακυλίνουν τόσο το ρίσκο της επένδυσης όσο και το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο στην εργασία: υπεργολαβία, φασόν κτλ. Επιγραμματικά, συνίστανται στην απόκρυψη της πραγματικότητας της οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας στο βαθμό που αυτή δεν υλοποιείται με την αρχέτυπη βιομηχανική της μορφή (που συνεπάγεται πολυάριθμο βιομηχανικό προλεταριάτο κτλ.).³⁷ Όπως και στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, έτσι και σήμερα όλοι είναι περίπου το ίδιο (ιδιοκτήτες) και αν δεν είναι, τότε –με μεθοδολογική αμετροέπεια– ισχύει το ακρι-

Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 225, 22 Απριλίου 1934, σ. 1465-1466). Το πρόβλημα του αλκοολισμού στην ύπαιθρο απασχόλησε επανειλημμένα τις υγειονομικές αρχές. Βλ., π.χ., Μ. Μεταλινός, *Η υγιεινή κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από τον 1925-1930*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1932. Η κατάχρηση αλκοολούχων ποτών θεωρήθηκε «μάστιγα της Μακεδονικής υπαίθρου», ενώ υπολογιζόταν ότι καταναλώνονταν ετήσια πάνω από 12.000 τόνοι ούζο και κονιάκ (σ. 42,43). Ούτε, βέβαια, είναι συμπτωματικό ότι, αν και πάντα σχετικά χαμηλός σε απόλυτους όρους, ο αριθμός των αυτοκτονιών την περίοδο 1921-35 τετραπλασιάσθηκε (ΓΣΥΕ, ό.π., σ. 487-488).

36. Για τις αφετηρίες και τον ιδεολογικό χαρακτήρα της σκέψης του Κ. Καραβίδα, βλ. Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990 (ιδιαίτερα τις συνεισφορές των Κ. Κωστή, Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, και Ε. Παπαταξιάρχη). Για τον ιδεολογικό λόγο του Λαϊκού Κόμματος (που βασιζόταν στην πλήρη αποσιώπηση της συνάφειας των ταξικών διαχωρισμών), βλ. τις καιρίες παρατηρήσεις του George Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic: social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley-Los Angeles-Lονδίνο 1983, σ. 113-114.

37. Αυτό άλλωστε ο ΠΠ δεν το κρύβει: μάλιστα μ' αυτό αρχίζει, ευφρολογώντας ανέξοδα για τα Ναυπηγεία του Σκαρμαγκαλά (σ. 155).

βώς αντίθετο: ο καθένas (πρέπει να) ζει τη δική του εξατομικευμένη πραγματικότητα πλάι στην οικογένειά του. Εργάτες και μεροκαματιάρηδες, υπεργολάβοι και μικρομέτοχοι, χρηματιστές και εκσυγχρονιστές βιομήχανοι, είναι στρώματα επάλληλα που τίποτε δεν τους συνέχει σε ανταγωνιστικές σχέσεις (η παραγωγική διαδικασία δεν είναι κοινωνική, συνεπώς τα κέρδη είναι φυσικό και όχι κοινωνικό φαινόμενο), συνυπάρχουν μόνο για να εξασκείται ο καθένas στην άμιλλα του ανταγωνισμού, εξαργυρώνοντας το πολιτιστικό κεφάλαιο του οποίου είναι ατομικά φορέας. Ασφαλώς, όπως και τότε έτσι και σήμερα, τάξεις και ταξικές συγκρούσεις δεν υπάρχουν· όπως εξήγησε και ο Καραβίδας, εχθρός είναι ο κακός μας εαυτός. Αν, τέλος, υπάρχουν τεκμήρια για το αντίθετο, η λύση είναι απλή: παραγράφονται ως «φαντασιακά».

Ένα από τα κύρια θύματα αυτού του σκεπτικού είναι βέβαια η συστηματική και συγκριτικά-θεωρητικά συγκροτημένη μελέτη του χαρακτήρα και της αναπτυξιακής τροχιάς του μεσοπολεμικού εργατικού κινήματος στην Ελλάδα (συνδικαλιστικού και πολιτικού), που παρά τις σοβαρές προόδους που έχει επιτελέσει την τελευταία δεκαετία, ακόμα βρίσκεται στο ξεκίνημά της:³⁸ της μελέτης του ε-

38. «Η σχετική άνηση της μελέτης της ιστορίας του κοινωνικού κινήματος της χώρας, μετά τη μεταπολίτευση, δημιουργήθηκε από την παρέμβαση στο καθεστώς της σιωπής, επιβεβλημένης άτυπα από την κρατική εξουσία. Σε μια δεύτερη φάση, την έξαρση ακολούθησε τα τελευταία χρόνια η κατιούσα. Οι εκκλήσεις, πομπώδεις ενίοτε, για άρση των σιωπών και συμπλήρωση των λευκών σελίδων έπαυσαν, η σχετική ενασχόληση έφθασε βαθμυδόν σε οριακό σημείο και η θέληση φαίνεται να εξαπνλείται. Και όμως, η έρευνα είναι ακόμα στην αρχή» (Αλ. Δάγκας, ό.π., σ. 11). Σημαντικούς σταθμούς στη μελέτη αυτή πάντως αποτελούν οι πολλές εργασίες του Α. Λιάκου, ειδικά το πρόσφατο βιβλίο (ό.π.), αλλά και προηγούμενες μελέτες και μονογραφίες για τη Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης (*Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία: τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1985), τις νεανικές οργανώσεις (*Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988), τη μεθοδολογία της μελέτης του εργατικού κινήματος («Η αλληλεξάρτηση...», ό.π., σ. 247-254) και την κριτική χαρτογράφηση των υπαρχόντων δευτερογενών πηγών («Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος: σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 161-170), τέλος, τους παράγοντες που δυσχέραιναν την πρόσληψη του μαρξισμού κατά το 19ο αιώνα («Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Τομέας Φιλοσοφίας, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο, *Ο Karl Marx και η φιλοσοφία*, Gutenberg, Αθήνα, 1987). Ανάλογης σημασίας είναι οι πάντα επίκαιρες ερευνητικές παρουσιάσεις του Γιώργου Φ. Κουκουλέ (*Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1983) και τα

σωτηρικού θεσμικού του χώρου και των ιδεολογικών του κατευθύνσεων, των ομαδοποιήσεων και των αντιπαραθέσεων που το διέτρεχαν, των παραγόντων που το προώθησαν ή το καθυστέρησαν, του ρυθμού, της οργανωτικής υφής, και της διεκδικητικής του ιδιαιτερότητας. Τι είδους κλαδικά αιτήματα το τροφοδότησαν; Πώς το επηρέασε και διαμόρφωσε η «άτυπη» δομή της αγοράς εργασίας, η ύπαρξη γενικευμένης φτώχειας, και η κρατική καταστολή; Σε τι έμοιαζε και σε τι διέφερε από άλλα κινήματα του Ευρωπαϊκού χώρου (π.χ. τα κινήματα της Βορειοδυτικής, Νότιας, και Ανατολικής Ευρώπης); Ποιος ήταν, τέλος, ο ρόλος της πολιτικής (ειδικά του ΚΚΕ); Η ιδεολογία του εκλεκτικισμού, είτε με τη μορφή του επιστημονικοφανούς αντι-θεωρητισμού είτε ως ωμή αποσιώπηση –επιλεκτική μνήμη ή ράθυμη πολυσυλλεκτική αμνησία– δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να αποτρέψει μια τέτοια μελέτη.

διαδοχικά ερευνητικά του πονήματα για τη μεταπολεμική περίοδο, που όμως υποδεικνύουν πηγές και προσδιορίζουν μεθόδους και για την ανάλυση της μεσοπολεμικής εμπειρίας: *Ελληνικά συνδικάτα:...*, ό.π.· με τον Βασίλη Τζαννετάκο, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Οδυσσεάς, 1986· *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1995. (Παρότι επίσης ασχολούνται με τη μεταπολεμική περίοδο, σημαντικές αναφορές στη μεσοπολεμική εμπειρία περιέχουν και οι εργασίες των Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου (*Μεταξύ πυρσοκάμπτου και προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988) και Χρήστου Ιωάννου (*Μιστωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989). Σημαντικές είναι επίσης οι εργασίες του Γ. Β. Λεονταρίτη (*Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978· «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Οδυσσεάς Δημητράκοπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλλιππίτης, Αθήνα 1980, σ. 49-82), και του Παναγιώτη Νούτσου (*Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α' (1875-1907)· τόμ. Β' (1907-1925)· τόμ. Γ' (1926-1955), Γνώση, Αθήνα 1990-1993). Δε θά 'πρεπε, τέλος, να παραβλέψει κανείς τη μεγάλη χρηστική αξία των διαδοχικών μελετών του ακαταπόνητου Δημήτρη Λιβιεράτου για την περίοδο 1918-1936 (*Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*).